

A fegyelmezés technikáitól az elsajátítás taktikájáig

Foucault és De Certeau a modernitás térbeli alakzatairól

Ha elfogadjuk azt, hogy a társadalmak szorosan kötődnek a térhasználat módjaihoz, és azt, hogy szerveződésük változása az őket jellemző terek átalakulását vonja maga után, akkor a modernitás tereit minden bizonnyal a kapitalizmus térhódításával kell összekapcsolni.¹ Az alábbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy milyen sajátos nyereségre tehetünk szert, ha – a kapitalizmus térnyeréséhez ezer szállal kötődő – fegyelmezés szempontját bevonjuk az elemzésbe. Ebben az esetben feltétlenül Foucault-hoz kell fordulnunk. Megtették ezt már többen², noha Foucault igen ritkán – könyveiben szinte soha nem – beszélt közvetlenül a tér problematikájáról. Elemzéseiben egészen más „tárgyakra” – episztemékre, diskurzusokra, diszpozitívokra – koncentrált, soha olyan alapfogalmakra, mint a tér. Vizsgálódásai a ’70-es évek elejétől fogva egyetlen nagy témára irányultak, ez pedig az emberi lény szubjektumként való konstitúciója volt. Ebben a keretben kell elrendoznünk tehát mindazt, amit Foucault a térről mondott. Mert az sem lehet kétséges, hogy átolvasható úgy az oeuvre, hogy további útmutatást nyerjünk a modernitás térbeli alakzatainak elemzéséhez. Ehhez persze fel kell ismernünk, hogy a fogalmat Foucault – természetesen – nem egyféleképpen használta: alapos változásoknak volt kitéve, s egyre nagyobb jelentőségre tett szert, ahogy a foucault-i gondolkodás ökonómiája is változott. Hiba volna azonban csak a tér fogalom felbukkanását vizsgálni, hiszen a súlypont-áthelyeződések, a hangsúlyok változása az egész fogalmi apparátus átrendeződését eredményezte. Az így kirajzolódó fogalom-csoportok elemzése szilárdabb alapot biztosít az értelmezéshez, mintha kizárólag a tér fogalmára összpontosítanánk.

¹ Vö. Lefebvre, Henri, *La production de l'espace*, Paris, Anthropos, 1974.

² Vö. Soja, E. W., *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*, London, 1989; illetve fontos megjegyzések Boullant, F., *Michel Foucault et les prisons*, Paris, 2003.

A tér fokozatosan bomlik ki, mint problematika: felbukkanása elsősorban ahhoz a váltáshoz kötődik, amely a *Tudás archeológiája* utáni időszakot jellemzi. A *Felügyelet és büntetés* jelenti, tudjuk jól, az átlépést a kizárólag a diskurzív gyakorlatok vizsgálatától az ennek háttéréül szolgáló társadalmi gyakorlatok vizsgálatához. Ez azonban csak egyik oldala a váltásnak, a másik tematikai: Foucault ugyanis ekkor már a hatalom elgondolásának egészen új kísérletét végzi.

De még mielőtt ebben elmerülnénk: van egy korai szövege Foucault-nak (1967-ből), amely explicite a térről szól: eredetileg egy építész-konferenciára készült, ám Foucault csaknem húsz évvel később, nem sokkal halála előtt jelentette meg. Indításképpen korunkat a tér korszakának nevezi, szemben a XIX. századdal, a történelem korával. „Jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, a mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük.”³ Ezután két apróbb történeti megjegyzést tesz. Az első a középkorra vonatkozik, és a terek közötti hierarchikus viszonyt érinti, a másik viszont a Galileivel bekövetkező váltást: ekkor a behatároltság helyére lép a kiterjedés. Foucault ekkor az „emplacement” fogalmához folyamodik, mint az elemzés eszközához – ez magyarul „szerkezeti helyként” bukkan fel. „A szerkezeti helyet a pontok és az elemek közötti szomszédsági viszonyok határozzák meg; ezek pedig formálisan sorozatként, elágazásként vagy rácsozatként írhatók le [...] A korban, amelyben élünk, a tér a szerkezeti hely viszonyainak formájában adódik számunkra.” Egyáltalán nem foglalkozik – s ezt maga is leszögezi – a belső terekkel, vagyis a tér percepciójával (pedig lehetett volna mire támaszkodni a francia filozófiai hagyományban).

Ám a külső tér sem valamiféle úr, ahová a dolgok egyszerűen behelyezhetők, „hanem viszonyegyüttesek közepette (élünk), amelyek egymásra visszavezethetetlen és fedésbe nem hozható szerkezeti helyeket határoznak meg”.⁴ A tér tehát nem homogén, hanem többnemű, s a különböző terek elemzésekor egy-egy helyszín meghatározható egy viszonyegyüttesrel vagy viszony-nyalábbal, az utaktól a kávéházakon át egészen a hálószerkezetekig.

Mármost vannak egészen különleges terek, állítja Foucault ebben a meglehetősen különös szövegben, amelyek minden más helyszínnel viszonyban állnak, de olyan különleges módon teszik ezt, hogy felfüggesztik, semlegesítik vagy kifordítják a viszonyegyütteseket. Kétféleképpen lehetnek: az egyik az utópia, a másikat pedig Foucault egy neologizmussal „heterotópia” névvel illeti. Kifordítottan szimmetrikusak. Minden helyen kívül esnek, jóllehet valóságosan behatárolhatók: „Ugyancsak léteznek, feltehetően minden kultúrában,

³ Foucault, M., *Eltérő terekről*, in: *úó Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Debrecen, 2000, 147.

⁴ *Ibidem*, 149.

minden civilizációban, azok a reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek, amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket [...]” A heterotópia is kettős: a válság-heterotópia intézményét a primitív társadalmakhoz köti Foucault (noha még itt-ott jelen vannak korunkban is – ilyen a bentlakásos iskola vagy a sorkatonai szolgálat); a helyükre lépő tér-típust nevezhetjük *deviancia-heterotópiának*.

Két dologra szeretném felhívni a figyelmet e szöveg kapcsán. Az első az, hogy Foucault a deviancia-heterotópiák között lényegében felsorolja azokat az intézményeket, amelyek később elemzései középpontjába kerülnek. Azzal a jelentős különbséggel, hogy ekkor még nem a hatalom mátrixában vannak olvasva. Emlékezzünk majd vissza a gyarmati telepre – egy paraguayi jezsuita kolóniáról van szó -, hiszen néhány évvel később ez lesz a „fegyelmező társadalom” egyik alappéldája. Továbbá: a terek elemzése lényegileg független a tapasztalattól, amely ezekről a terekről szerezhető. Egy tér-típust jellemző viszony vagy viszony-nyaláb döntő módon meghatározza az adott tér szerkezetét.⁵

A fordulatot a hetvenes évek eleje hozza el, amikor Foucault a hatalom analitikájával kezd foglalkozni. „Úgy tűnt, hogy azért mégiscsak fontos látni, a tér miképpen képezte részét a történelemnek, vagyis egy társadalom miképpen rendezte el a maga terét, és hogyan rögzítette ebben az erőviszonyokat [...] Fontosnak tűnt, hogy megmutassam, az ipari társadalomban, a kapitalista típusú társadalomban, amely a XVI. századtól bontakozik ki, a társadalmi térbeliség újfajta formája volt jelen, a terek társadalmi és politikai elosztásának/felosztásának meghatározott módja, és egy ország, egy kultúra, egy társadalom története teljes egészében megírható úgy, ha onnan indulunk ki, ahogy a teret értékelik és felosztják.”⁶

Ez a szakasz világosan rámutat arra, hogy a térről akkor folytatható releváns beszéd, ha összekapcsolódik a hatalom fogalmával, egészen pontosan a hatalom gyakorlásának technikájával. Foucault-nál ugyanis a hatalom – tudjuk ezt jól mindannyian – elsősorban decentrált. Szakít azzal a felfogással, mintha a hatalom birtokolható volna, származna valahonnan vagy valakitől: nem egy piramis vertikálitása jeleníti meg a hatalmat, mint egy uralmi láncolatot. A hatalom először is gyakorlódik: nem létezik csak úgy, kizárólag a gyakorlás által értelmezhető. Viszont nem valami szuverén és egyedülálló helyből kiindulva gyakorlódik, hanem lentről jön, a társadalmi test mélyé-

⁵ Az is felmerülhet azonban, hogy vajon nem éppen a heterotópia jelenti a tapasztalat helyét? Továbbá: talán ez az a Foucault-szöveg, ahol még viszonylag közel marad, illetve kerül egy olyan társadalmi produkció feltételezéséhez, amely tekintetbe veszi a használatot is.

⁶ Foucault, M., *La scène de la philosophie*, in: *Dits et écrits*, Paris, 1994, n. 234.

ből, helyi erőkből deriválódik, mozgékony és átmeneti erőkből, néha egészen aprókból, és innen épül fel komoly egynemű (homogén) egységekké, s ezeket bizonyos konvergenciák teszik hegemónikussá.

A hatalom decentralt, szétszóródó és kapilláris természetét Foucault a diszciplína, a fegyelmezés fogalmával támasztja alá. Ez lesz a harmadik eleme ennek a fogalmi triptichonnak, amelyben a tér értelmét nyeri. A '70-es évek elején felbukkanó fogalom a börtön intézményének magyarázatánál kap központi szerepet. Arra a kérdésre, hogy akkor honnan jön a börtön, ha nem a filantróp diskurzusból, Foucault válasza a következő: egy szélesebb, az egész XVIII. századot jellemző diszciplinárizálódási folyamatból.⁷

A diszciplínák – mert Foucault inkább többes számban használja – heterogén mezőt határolnak körbe, egyszerre tudományos és kényszerítő gyakorlatok egy nyalábját, amelyek messze túlnyúlnak a börtön területén. Tehát semmiképpen sem egy spekulatív együttes koherenciájából, mint pl. a börtönreform diskurzusából bontakozik ki maga az intézmény, hanem ennél sokkal kézzelfoghatóbb – és jóval kevésbé látható – procedúrákból, ám ezeknek a hatékonyságát és az elterjedését mégis nehéz volna megkérdőjelezni. „Szerény, ámde gyanakvó hatalomról van itt szó, amely egy kiszámított, de állandó gazdaságosság módján működik. Egyszerű módozatok, apró eljárások ezek, ha a szuverenitás pompázatos rituáléihoz vagy az Állam nagy gépezetéhez hasonlítjuk őket. De éppen ezek azok, amelyek szép lassan elárasztják a nagyobb formákat, megváltoztatják a mechanizmusaikat és rátelepszene az eljárásaikra.” Tehát ez a Foucault által „fegyelmező társadalomnak” nevezett jelenség hozza létre a börtönt, s nem egy reformtörekvésekkel fellépő, filantróp vonásokkal rendelkező diskurzus. A diszciplína azonban áthelyezhető, adaptálható, mobil: nem csak a társadalom egyetlen területére korlátozódik – egyáltalán nem a büntetés-végrehajtás specifikuma.

A diszciplinárizálódás folyamatának foucault-i elemzése összekapcsolódik egy módszertani megfontolással, továbbá szorosan kötődik hozzá egy, a történelem intelligibilitására vonatkozó általános észrevétel is. A módszertani korrolátum nyilvánvalóan a hatalom vizsgálatának megfordítása: ezt nevezi Foucault *analyse ascendante*-nak, vagyis felfelé hatoló elemzésnek.

„Inkább az ellenkezőjét kellene megcsinálni, vagyis letről elindulva, történeti adatok alapján azt megmutatni, hogyan lendültek játékba az ellenőrzés mechanizmusai az örület kizárása, a szexualitás elfojtása és tiltása kapcsán. Hogyan teremtették meg a maguk eszközeit, a maguk logikáját, és hogyan elégitettek ki bizonyos elvárásokat az elfojtás vagy a kizárás ezen fenoménjei, a család, a közvetlen környezet, a társadalom sejtjeinek a szintjén, vagy még alsóbb szinteken? Meg kell mutatni, kik voltak a tényleges ágensek, s

⁷ A fegyelmező eljárásoknak és a hozzá kapcsolódó térszervezési technikáknak vannak antik és középkori előképei – a kolostorok cellás felosztása a legfontosabb.

ezeket nem az általában vett burzsoázia, hanem a közvetlen környezet, a család, a szülők, az orvosok, a rendőrség legalacsonyabb beosztású emberei körében kell keresni. S azt is meg kell mutatni, hogy ezek a hatalmi mechanizmusok hogyan, mikor, milyen körülmények között és milyen átalakulások következtében váltak fokozatosan gazdaságilag kiaknázzhatóvá és politikailag hasznosakká.”⁸

A fegyelmező társadalom apró, ám kitartó és szívós technikáiról van szó, amelyek a mindennapiságot árasztják el – és éppen azért lehetnek valóban hatékonyak, mert a részletekre koncentrálnak. A diszciplína logikája szerint egyáltalán semmi sem kerülheti el a figyelmet. A megfigyelés a tér újraszervezésével valósul meg. A problematika abban – a *Felügyelet és büntetés* egyébként is kiváló szövegéből is kiemelkedő – elemzésben tárul föl tömören, amit a III. rész 3. fejezetének elején (ez egyébként a *Panoptikusság* címet viseli) annak a különbségnek szentel Foucault, ahogy a lepra, illetve a pestis idején intézkedéseket foganatosítottak. Lepra idején az ősi rituálé szerint kettéosztják a népeiséget, s az egyik részét egyszerűen kizárják. Pestis idején ezzel szemben az intézkedések a fegyelmező stratégiákra hajaznak: lezárlják a várost, felosztják, s ezzel egy térbeli hálót hoznak létre, ezután egységről egységre haladva elkülönítik a beteg egyéneket. „[A pestis] az emberek közötti határozott és bináris felosztás helyett megköveteli a többszörös elválasztásokat, az egyéniesítő elosztásokat, a felügyelet és az ellenőrzés mélységében való megszervezést, a hatalom fokozását és szétágaztatását.”⁹

A *Felügyelet és büntetés* téziseit, gondolom, nem kell bemutatnom. Azt szeretném kiemelni, hogy a *test – hatalomgyakorlás – diszciplína* képezi azt a fogalmi hálót, amely ekkor a tér fogalmát is mélyen bevonja a foucault-i elemzésekbe. Foucault azt állítja, hogy a modernitás jellemző terei – az internátus, a börtön, az iskola, a kórház, az örültekháza – a felügyelet és a megfigyelés szabályai szerint szerveződnek. Ezek az institucionalizálódás magas fokát mutatják, sőt, maga ez az intézményesülés a teresüléssel egyszerre valósult meg. De amíg a kizárás tere (lepra) még meghatározatlan, egyszerűen a „máshol”, amelynek a határai sem lényegesek, addig a „quadrillage” tere (a pestis) egy analitikus tér, megfelelőképpen specifikált, lokalizált és elosztott. A tér nélkül a diszciplínának nem volnának elgondolhatóak, hiszen minden esetben – a hadseregnél, az iskolában, a kórházakban – olyan elhelyezkedéseken nyugszanak, amelyek tudatos telepítés eredményei. „A diszciplína mindezekelőtt a tér elemzése [...] a tér általi individualizáció, a testek behelyezése egy individualizált térbe: ez teszi lehetővé az osztályozást és a kombinációt.”¹⁰

⁸ Michel Foucault, Az 1976. január 14-i előadás a Collège de France-on, in: uő *Nyelv a végtelenhez*, 324.

⁹ Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Budapest, 1990, 271.

¹⁰ Foucault, M., *L'incorporation de l'Hopital dans la technologie moderne*, in: uő *Dits et écrits*, III., 516.

A diszciplína szétszítja az egyéneket a térben, és még helyváltoztatásukat is irányítja. Tehát a hatalmat elszakíthatatlan strukturális kapcsolat köti a térhez, illetve a térbeliséget a stratégiákhoz.

De vajon milyen stratégiákról van szó? Beszélhetünk-e egyáltalán stratégiáról, ha nincs olyan szubjektum, amelyhez ezek hozzárendelhetők volnának? Foucault mindenestre a felfelé hatoló elemzéssel feltárható mozgásokat egy szubjektum nélküli stratégia eredményének tekinti. Erről egészen világosan nyilatkozik egy beszélgetés során: „De ha azt kérdezed tőlem: az új hatalmi technológia eredete, történetileg, köthető-e vajon egy egyénhez, vagy egyének meghatározott csoportjához, akik úgy döntöttek volna, hogy saját érdekeik elérésére alkalmazzák ezeket, vagy azért, hogy a társadalmi testet kihasználhatóvá tegyék saját maguk számára, akkor azt válaszolnám: nem. Ezeket a taktikákat helyi feltételek és sajátos szükségletek mentén szervezték meg és találták ki. Darabról darabra formálódtak, még mielőtt egy osztálystratégia koherens egységekké szilárdította volna őket. Egyébként azt is hozzá kell tenni, hogy az egységek kialakulása sem valamilyen homogenizációban áll, sokkal inkább annak a bonyolult játékból, ahogy a különböző hatalmi mechanizmusok megtámaszkodnak egymáson, mindazonáltal igen specifikusak maradnak.”¹¹ Ezek a stratégiák nem érthetők meg, nem érthetők el az eszmetörténet hagyományos eljárásaival. Foucault tehát valóban a szubjektummá válás történetét írja, vagyis annak a történetét, ahogy az ember alávetetté lett a modernitásban, ám nem valami szuverén hatalom formálta ilyenné, hanem ezeknek az eljárásoknak köszönhetően alakult¹² – s amiben a saját, organizált, kvadrált tér központi szerepet játszik.

A tér újfajta szerveződése, a testek elhelyezésének, számontartásának, megregulálásának és irányításának új módozata annak az átalakulásnak az eredménye, amely egy *diszpozitív* létrejöttét kíséri. Mit is ért Foucault diszpozitív alatt? Először is egy rendkívül heterogén együttest: diskurzusokat, intézményeket, építészeti elrendeződéseket, szabályozó rendeleteket, törvényeket, adminisztratív intézkedéseket, tudományos értekezéseket, filozófiai, erkölcsi megnyilatkozásokat, a kimondottat éppúgy, mint a „non-dit” (ki-nem-mondott) területét. Másodjára érti ezen mindezeknek a viszonyát: azoknak a kapcsolatoknak a természetét, amelyek létezhetnek ezek között a heterogén elemek között. Harmadjára, „diszpozitívon egy olyasfajta – mond-

¹¹ Foucault, M., *L'Œil du pouvoir*, in: *uő Dits et écrits*, III., 202.

¹² „Azt kutatom, hogy vajon a lélek belépése a büntetőbíráskodás színpadára s vele egy egész »tudományos« apparátusé vajon nem annak a következménye-e, hogy megváltozott az a mód, ahogy hatalmi viszonyok vizsgálódnak a testbe.” *Ibidem*, 35. Kritikusai szóvá tették, hogy a szubjektum konstitúcióját nem lehet egyszerűen a testet fegyelmező eljárásokra hivatkozva tárgyalni, hanem jogi, társadalmi és pszichológiai konstrukciók komplex és ellentmondásos keverékét kell figyelembe venni. Vö. Rose, *Dialectic of Nihilism: Poststructuralism and Law*, Oxford, 1984

juk – formációt értek, amelynek egy adott történeti pillanatban az volt a legjelentősebb funkciója, hogy valamiféle szükségnek megfeleljen. Vagyis a diszpozitív domináns stratégiai funkciója volt: ez lehet egy mozgó népeség, amit egy elsősorban merkantilista gazdaság alkalmatlannak, nem megfelelőnek találhat. Tehát volt egy stratégia imperatívusz, amelynek a mátrixa egy diszpozitív volt, amely szép lassan az örület, a mentális betegségek, a neurózis ellenőrző-elynyomó diszpozitívjává alakult”.¹³

Itt is látható, hogy Foucault gyakorta a kapitalizmus szükségleteihez köti elsősorban ezeket a változásokat. Persze semmilyen értelemben nincs szó arról, hogy a gazdaság valamiképpen okozná ezeket a folyamatokat – diskurzusok, folyamatok lehetőségfeltételeiről beszél, nem egy dolognak a lefolyásáról. Hiszen egy diszpozitív formálódhat egy olyan probléma körül, amely globálisan nem merül fel problémaként, csak lokálisan; mégis, a megoldások összeszövődése roppantmód összetett együttállást hoz létre, amely határozottan rendelkezik valamilyen tendenciával. A diszpozitív fogalmával való gondolkodásnak az az előnye, hogy képes akár teljesen váratlan kapcsolatokat is létrehozni. Egy diszpozitív feltárása inkább az elemek közötti kapcsolatokat helyezi előtérbe, és nem a kauzalitást. S ez a fentebb említett intelligibilitási probléma, amit egy *Collège de France*-beli előadáson fejt ki – és persze számos más helyen. „Végső soron a történeti intelligibilitás talán nem egyetlen, a forrásban mindig többé-kevésbé metaforizált ok kijelölésében lakozik. A történeti intelligibilitás talán valami olyasvalamiben lelhető fel, amit a hatások összeadódásának vagy konstitúciójának nevezhetnénk.”¹⁴ Innen válik érthetővé, hogy Foucault könyvei miért hasonlítanak sokkal inkább egy térképre, mint egy történetre.¹⁵

Tehát azt sem mondhatnánk, hogy a modernitás terei valami kauzalitás eredményei – ilyen értelemben nincsenek elgondolva. Ez persze nem azt jelenti, hogy nincsenek a tér szervezésére vonatkozó teoretikus szövegek.

¹³ Foucault, M., *L'Oeil du pouvoir*, in: *Dits et écrits*, III., n. 195.

¹⁴ Foucault, M., *Sécurité, territoire, population*, Paris, 2004, 244. Arra nem térhetek ki részletesebben, hogy a tér rehabilitálása a gondolkodástörténetben egyébként is Foucault határozott törekvése volt. Úgy vélte, hogy a filozófia Kant óta elsősorban az idő kérdése körül forog – éppen ezen akart változtatni. Ezt az örökölt nyelvezet: az idő-metaforák leváltásával szándékozott végrehajtani: „Métaphoriser les transformations du discours par le biais d'un vocabulaire temporel conduit nécessairement à l'utilisation du modèle de la conscience individuelle, avec sa temporalité propre. Essayer de déchiffrer, au contraire, à travers des métaphores spatiales, stratégiques permet de saisir précisément les points par lesquels les discours se transforment dans, à travers et à partir des rapports de pouvoir.” Foucault, M., *L'Oeil du pouvoir*, i. m.

¹⁵ A diszpozitív fogalmának használatával Foucault arra a kérdésre is felelhet, amelyre egyébiránt reménytelenül egyszerű válaszokat szoktak adni: hogyan lehetséges valami újnak az előállása?

Természetesen vannak. De ezek semmilyen körülmények között nem nevezhetők a jelenség eredetének. A modernitás terei egy diszpozitív termékeinek tekinthetők, pontosabban: az irányának.¹⁶

Foucault egy interjúban azt mondta, meglepő, milyen sokáig kellett várni, hogy a tér felbukkanjon, mint történeti-politikai probléma – a megjegyzés valószínűleg saját magának is szól. Éppen ebből a szempontból tanulságos volna visszaolvasni azokat a hetvenes években keletkezett szövegeket, amelyek jellegzetesen a hatvanas évek témáit tárgyalják: az orvoslásról és az őrlétről van szó. Nagyon röviden: a két – nevezzük így – deviancia intézményt vizsgáló könyvben a tér a maga materialításában nem kerül elő. A pszichiátria történetének az újraértelmezése, most már a diszciplína fogalmával és a terek jelentőségének emelkedésével olyan szövegekben történik meg, mint *L'incorporation de l'hôpital dans la technologie moderne*¹⁷ vagy *La politique de la santé au XVIIIe siècle*.¹⁸ Amikor végül felbukkan a tér, szorosan beékelődik a fentebb említett fogalmak: a hatalom és a diszciplína közé. „Meg kellene írni a különféle terek egész történetét – s ez egyszerre a különféle hatalmak története is volna – a geopolitika nagy stratégiáitól kiindulva egészen a lakás, az intézmények építészetének, az osztályterem és a kórház megszervezésének apró taktikáig, a gazdasági-politikai telepeken keresztül” – mondja Foucault.

A terek e történetével Foucault bizonyos tekintetben adósunk maradt. Gyakorta beszélt sajátos intézmények tereiről, a klinikáról, a börtönről. Ami talán nem egészen volt világos kritikusi számára, hogy ezeket a tereket hogyan lehet elhelyezni egy szélesebb társadalmi egészben, hogyan lehet összekapcsolni őket. Foucault, állítják kritikusi (többek közt Edward Said és Anthony Giddens) egészen különös módon nem érdeklődik a hatalommal szembeni ellenállás formái iránt, amelyek mindazonáltal léteznek, és nem is sikertelenek a hatalmi procedúrák megzavarásában. Ezenkívül kétségtelen, hogy nem tett különbséget a hatalom diktálta viselkedésművek és egy szabály vagy konvenció követése között. Pontosabban: nem dolgozott ki eszközöket ennek az elemzésére. Giddens azt is hozzáteszi, hogy Foucault csak a szélsőséges eseteket vizsgálja, totális intézményeket, ahol a hatalom a maga brutalitásában jelenik meg.

¹⁶ Arról, hogy egy diszpozitívben keveredik az, amik vagyunk (vagyis a történelem) és az, amivé éppen alakulunk (vagyis az aktuális), vö. Deleuze, Gilles, *Qu'est-ce qu'un dispositif?*, in Ewald, F. (szerk.), Michel Foucault philosophe, Paris, Seuil, 1989, 185–193. Köszönöm Takács Ádámnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az írásra. További értékes megjegyzéseire is köszönet illeti.

¹⁷ *Dits et écrits*, III., n. 229.

¹⁸ *Dits et écrits*, III., n. 257.

Ezek az ellenvetések azonban elvétik az elemzés és az érvelés szintjét. Foucault soha nem beszélt – legalábbis könyveiben – aktualitásokról, csak possibilitásokról (ennek is köszönhető, hogy rendkívül nehéz érvényesen kritizálni). Azt a kategória-rendszert próbálta megkonstruálni, amely a kétségkívül ettől jelentősen eltérő gyakorlatok és hitek mögött állt. Feltárta azt a hátteret, amely előtt lehetségessé vált fegyelemről beszélni – ebben viszont rendkívül apró technikák elemzésére támaszkodott. Szeretném azonban hangsúlyozni, Foucault soha nem beszél a tér tapasztalatáról. Idegenkedése minden szubjektum-központú gondolkodástól köztudomású – és a „tapasztalat” fogalma szükségképpen egy tapasztaló szubjektumhoz kötődik. Soha nincs szó „megélt” terekről. A konkrét példánál maradva: Foucault egyetlen sort sem írt arról, hogy milyenek voltak a börtönök a XIX. században. Azt tárta fel, hogy milyen diszpozitív vezetett ahhoz, hogy a büntetés formája ekkortól elsősorban az elzárás lett. Az ellenállás konkrét formáinak vizsgálata pedig minden bizonnyal kívül esik ezen a területen.

Mindazonáltal azt sem tartom teljesen megalapozottnak, hogy Foucault mintegy megfeledkezett volna az ellenállásról. A hatalom kapilláris természetéről és lokális eredetéről fentebb mondtak, a hatalom centrumnélkülisége – mindez azt jelenti, a hatalmat úgy definiálta, hogy az ellenállás éppen hogy a létezésének a feltétele. Azt is megkockáztatnám, hogy az ellenállás – és áttételesen a tapasztalat is – beleépül abba, amit diszpozitívnek nevez. Még hozzá a diszpozitív formálódásának módjában, abban, ahogy a heterogén elemek összeszövődnek. A modernitás jellemző tereinek elemzésében talán erre kell fektetni a hangsúlyt: fel kell tárnai, hogy a fegyelmező technikák mikor és miként változtak meg, öltöttek új formát saját maguk is, elterjedésük tényleges folyamata során. Ez lehet egy további elemzés kiindulópontja, noha kétségtelen, Foucault a tér gyakorlati használatáról nem mond semmit. (Ahogy általában a szabadság lehetőségéről nem mond semmit. Ezt a hallgatást azonban akár beszédesnek is tekinthetjük: kritikusai ugyanis az individuum liberális koncepciójának alapjáról bírálják, márpedig senki nem tett többet ennek az individuumnak a szétzúzásaért, mint éppen Foucault. Ez a szubjektum, mint a hatalom társadalmi technikáinak terméke, különböző aktusokkal, gesztusokkal, a test megnyilvánulásaival szegül szembe a hatalommal, olyan zónákban, amelyeket talán soha nem fog tudni bevonni a diszciplinárizáció alá.¹⁹ Ezt senki nem értette meg jobban, mint Michel de Certeau, aki nem véletlenül kereste a tér elsajátításának módjait olyan gesztusokban, mint a sétálás – de erről egy kicsit később.) Azt is feltételeznünk kell azonban, hogy keletkezésének körülményei meghatározzák egy intézmény későbbi fejlődési lehetőségeit. Még ha másfelé is fejlődnek, nyomot

¹⁹ A két individuum-koncepció szembenállásához vö. Pizzorno, Alessandro, Foucault et la conception libérale de l'individu, in Michel Foucault philosophe, i. m. 236–245.

hagy rajtuk, hogy a fegyelmező társadalom termelte ki őket. Több is ez, mint nyom, vagy egyszerű reminiscencia: a tér múltja jelen van a térben.²⁰

Fentebb azt írtam, a terek hatalom-alapú történetével Foucault bizonyos szempontból adósunk maradt. Ez valóban érvényes a fegyelmezés tereinek használati módjára. Másfelől viszont a hetvenes évek második felében új szempontokat vont be a modernitás tereinek elemzésébe. Említettem, hogy a tér – a maga fizikai valóságában – egy meghatározott pillanatban, egy adott fogalmi konstelláció részeként válik fontossá Foucault számára. Amint a fogalom-együttes koherenciája lazul, a tér szerepe is változik.

Az 1978-as előadásban a biztonság társadalmáról (*société de sécurité*) beszél Foucault. Új fogalmak nyomulnak előtérbe, mint a népesség, a kormányzás vagy az irányítás technikái (*gouvernementalité*). Foucault tehát felhagy a hatalom „mikrofizikájával”, ahol a főszereplő az emberi test volt, s inkább – ha szabad így neveznünk – a „makrofizikával” foglalatoskodik: a tét már az egész emberi nem biopolitikájának a felvázolása. Ezeket egymás mellé állítja, és az élet feletti hatalom két formájának nevezi már a *Tudás akarásában* is²¹, noha a másodiknak, a népesség biopolitikájának a kifejtése a következő évek feladata lesz a Collège de France-on elhangzó előadások során. Itt arra keresi a választ, hogy a nyugati társadalmak miképpen jutottak el a terület fölötti szuverenitástól a népesség szabályozásához. Foucault ebben az esetben is több jelenség kapcsolatba állításával tárja fel azt a diszpozitívot, amely végső soron a biopolitika. Az éhínségek kezelésének technikáit, a fiziokraták és az új közgazdasági gondolkodás formáit, a statisztikai és valószínűségszámításon alapuló gondolkodást, a népesség fogalmának megjelenését a biztonság társadalmának kialakulása alá vonja, s ehhez rendeli a kormányzás újfajta technikáját, amelynek az előképe és a modellje a kereszténységhez kötődően a pásztori hatalom.

De hol van itt a tér problémája? Rögtön az előadások elején néhány fontos oldalt szentel annak a különbségnek, ahogy a kétféle társadalom a teret szervezi. Példái természetesen a városhoz kötődnek. „Amíg a diszciplína felépít egy teret, és alapvető problémának az elemek hierarchikus és funkcionális elosztását teszi meg, a biztonság megpróbálja lehetséges események és esemény-sorozatok függvényében elrendezni a környezetet (milieu), olyan sorozatokban, amelyeket egy többértékű és átalakítható keretben kell szabályoz-

²⁰ Azt gondolom, a modernitás térbeli alakzataira is vonatkoztatható Foucault-nak az állammal kapcsolatban megjegyzése, mely szerint nem csupán az államtól kell megszabadulnunk, hanem attól az individualizáció-típustól is, amelyet az állam erőltetett ránk. És éppen az új formájú szubjektivitás kidolgozása foglalkoztatta Foucault-t utolsó éveiben.

²¹ Foucault, Michel, *A szexualitás története I. A tudás akarása*, Budapest, 1996, 143. skk.

ni. A biztonság sajátos tere tehát lehetséges események sorozatához utal, az időbelihez és a véletlenszerűhöz, olyan időbeli és véletlenszerű eseményekhez, amelyet egy adott térbe kell beleszerkeszteni.”²² E megállapítás fényében nevezzi Foucault a cirkulációt a városok elsődleges kérdésének a XVIII. századtól fogva. A két technikának meglehetősen különböző, gyakorta ellentétes eljárásai vannak. Amíg a diszciplína centripetális, és működésével izolál egy teret, meghatároz egy szegmentumot, addig a biztonság elsősorban centrifugális: szüntelenül szélesíti az elemek körét. (Foucault példája itt a gabonapiac szabályozásának mechanizmusa: a fiziokrata eljárás integrálja a termelést, aztán a pszichológiát, a viselkedéseket, a termelők szokásait, aztán a vásárlókat, a fogyasztókat, az importőröket stb.) A diszciplína mindent szabályoz – ez adja létének értelmét, a mindenre kiterjedő felügyelet. A biztonság ezzel szemben hagyja történni a dolgokat – legalábbis egy bizonyos szintig. Ezekben az összefüggésekben a tér megszervezése lényeges, ám a használata megint nem válik fontossá. A tér ebben a gondolati konstellációban fokozatosan egyre hátrébb szorul.

Hogy a modernitás terei mégsem merülnek ki a hatalom gépezete diktálta formákban, ez a használat, tehát a gyakorlat dimenziójának bevonásával válik világossá. Ezt De Certeau végezte el: erőfeszítéseit egyszerre tekintette Foucault munkája folytatásának és reciprokának. Folytatása, mert azzal analóg módon törekszik azoknak a szinte mikrobális tevékenységeknek a feltárására, amelyek egy-egy diszpozitívon vagy technikai procedúrán belül munkálnak, egyedül a legapróbb „részletek” megszervezésével. Reciproka, mert már nem arról van szó, hogy az erőszak ezerféle formája miként szilárdul diszciplináris technológiává, hanem arról, hogy feltárja azokat a felforgató formákat, amelyeket már a „felügyelet” hálójába gabalyodott csoportok vagy egyének szétszórt, taktikai és „barkácsoló” kreativitása ölt. Vagyis: a *tér* milyen *gyakorlata* alakul ki a diszciplináris tereken?²³

De Certeau azonban rögtön tesz egy megszorítást: nem tér vissza semmiképpen konkrétan az egyénhez, mint egy praxis alanyához, hanem inkább az operációs módokat és cselekvési sémákat vizsgálja. Ezt a nyelvészettől kölcsönzött fogalmakkal teszi meg: a gyakorlatot a nyelv-beszéd viszonyhoz hasonlítja, amennyiben mondatok konstruálásáról van szó, egy már adott szótár és szintaxis felhasználásával. Ez a séma a terek vizsgálatára lefordítva úgy választható, mint a diszciplináris terek adottságai között lavírozó, azokat sajátos taktikával ki- vagy túljátszó használó alakja. Ugyanis De Certeau felismerte, hogy a használók taktikái nem egyetlen hely kódolt és bevéődött hatalmi viszonyait igyekeznek kifordítani, ami meglehetősen nehéznek bizonyulna,

²² Foucault, Michel, Sécurité, territoire, population, i. m. 22–23.

²³ De Certeau, Michel, L'invention du quotidien I. Arts de faire, Paris, Gallimard, 1990 [1980], 145–146.

hanem a helyek közötti cselekvést választják: ebben az esetben cselekvésük semelyik, már diszciplinárizált térnek sem engedelmeskedik, és maga a mozgás nem meghatározott egyik által sem.

Ennek megfelelően a tér gyakorlatainak elemzése elsősorban a város szintjére összpontosít, ahol esély nyílik a taktikus viselkedés megvalósítására. De Certeau csak így, az elemzést áthelyezve képes visszaadni a cselekvők viszonylagos autonómiáját: mint megjegyzi, a használók számára a város szerkezete nem is annyira fontos. Ők *írják* a város szövegét, de nem feltétlenül olvassák azt. Ezzel az aktussal gyakorlatilag a visszájára fordítják a tér stratégiáját: kitérnek előle azzal, ahogy a különböző terek között viselkednek. Tehát nem csupán egy ellenállási aktusról van szó, amely kénytelen elfogadni a tér felkínált használatát, és a kereteken belül ellenszegülni annak. Ha mondjuk az oktatás példáját tekintjük: az oktatás az osztályteremhez, mint térhez kötődik, és a tér diktálta viszonyokhoz. Ebben az esetben egy olyan ellenállási aktus, mint a puskázás, amely az osztályterem alapvető funkcióit, az elkülönítést és a vizibilitást egyszerre próbálja meg kijátszani, a tér intencióin belül marad – a tér stratégiájának radikális kifordítása tehát nem történik meg. Példaszerű, ahogy De Certeau a szabadság keskeny sávjait kijelölte: valójában még azt sem érzékeljük, hogy mennyire tágas az a tér, amit ezzel nyitott annak a térhasználatnak az elemzése előtt, amely jelenünk sajátja. A kérdés, amit fel kell tennünk, tehát így szól: vajon mindennapi taktikáink elemzése nyújt-e alapot ahhoz, hogy a szubjektummá válás – amelynek a mikéntjét nem csekély mértékben befolyásolta a terek újraosztásának átalakulása – modernitás *utáni* formáit felvázolhassuk?

A szöveg a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2005. évi, A társadalmi tér című konferenciáján elhangzott előadás átdolgozott változata.

